

WYKAZY ŚWIĘTOPIETRZA I DZIESIĘCINY PAPIESKIEJ
A NAJSTARSZE PARAFIE W ARCHIDIAKONACIE
SANDOMIERSKIM

W czasie zbierania materiałów do osadnictwa Puszczy Sandomierskiej, przy przeglądaniu wykazów parafii diecezji krakowskiej (archidiakonatu sandomierskiego)¹, które uściły świętopietrze i dziecięciny papieską w pierwszej połowie XIV w., natrafiono na zachowanie zagadkowej ich kolejności — rozwiązaniu której, przeznaczona jest niniejsza praca.

1. WSTĘP

Pierwotnie, jedynym na całą diecezję kościołem parafialnym o pełnych prawach, był kościół katedralny w Krakowie². Siedziba biskupia była ośrodkiem pracy misyjnej, prowadzonej na prowincji. Misjonarze znajdowali oparcie w swej pracy o kościoły w grodach książęcych, zwłaszcza kasztelańskich, które od razu nabierają cech kościołów parafialnych o stałej obsadzie³.

Kościoły więc w grodach książęcych należą do najdawniejszych⁴. Spotykamy je już w XI w. w Ziemi Sandomierskiej, np.

¹ *Vetera Monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum illustrantia*, Roma 1860 t. I. wydal A. Theiner; *Monumenta Poloniae Vaticana, Acta Camerae Apostolicae* wydal J. Ptasnik. Kraków 1913 t. I i II.

² T. Silnicki, *Dzieje i ustrój kościoła na Śląsku do końca w. XIV*, Kraków 1939 t. II s. 79.

³ St. Zachorowski, *Początki parafii polskich* [w:] *Studia historyczne zebrane ku czci prof. W. Zakrzewskiego*, Kraków 1908 s. 275—297 i odb. Kraków 1908 s. 8.

⁴ Silnicki, *dz. cyt.*, s. 80; Zachorowski, *dz. cyt.*, s. 286; H. F. Schmid, *Die rechtlichen Grundlagen der Pfarrorganisation auf westslavischem Boden und ihre Entwicklung während des Mittelalters*, Weimar 1932 s. 258.

w Sandomierzu i Zawichoście⁵. Przy czym zasadą jest, że te parafie grodzkie obejmowały pierwotnie obszar całej odnośnej kasztelanii, czy powiatu administracji politycznej⁶. Biskup bowiem otrzymawszy od księcia prawo poboru od ludności dziesięcin, musiał posiadać jakąś własną organizację do ich ściągania, skoro je w bezpośredni sposób pobierał⁷, a nie mając takowej, zmuszony był ją stworzyć w oparciu o istniejące wzory tj. o dotychczasową organizację państwową, z tą odmianą, że w miejsce ksiąźcego grodzodzierżcy czy komornika, odtąd ściąganiem dziesięcin od ludności i odprowadzaniem jej do biskupa — zajmował się pleban parafii grodzkiej, obejmującej z tego powodu obszar całej kasztelanii. Za tą administracyjną funkcją prawdopodobnie przyjść musiało później i rozszerzenie pracy duszpasterskiej parafii grodzkiej na całą podległą kasztelanię.

Poza grodami, kapłani w swej pracy misyjnej znajdowali oparcie o kaplice czy kościoły budowane na prowincji przez księcia, biskupów, klasztory, możnowładztwo i rycerzy-ziemian, o stałej czy też dorywczej obsadzie duszpasterskiej, wyposażonej przez biskupa w większe lub mniejsze uprawnienia sprawowania pieczy i udzielania sakramentów, a które określać będziemy ogólnym mianem „ośrodków kultu religijnego”.

Pierwsze takie ośrodki powstały w Polsce przy końcu XI w. i z początkiem XII w. (kościół Św. Idziego w Kłodawie, w Rudzie, w Pacanowie)⁸. Nie były one zapewne jeszcze pełnoprawnymi parafiami, jak kościoły grodzkie. Plebani — rektorzy kościołów grodzkich posiadali prawdopodobnie pełną władzę duszpasterską, własne dochody z przydzielonych im przez biskupa dziesięcin,

⁵ *Kodeks Dyplomatyczny Katedry Krakowskiej*, cz. II nr 607 s. 396; Bulla Jana XXIII z r. 1415 jako uzasadnienie przywrócenia królowi Jagielle prawa patronatu nad 18-tu kościołami grodzkimi, w tym Św. Piotra w Sandomierzu i w Zawichoście podaje, że przed zabójstwem w r. 1079 biskupa Stanisława, patronat nad nimi należał do króla, a więc kościoły w tych grodach istniały w XI w.

⁶ Ks. St. Kujot, *Kto założył parafie w dzisiejszej diecezji chełmińskiej*, Rocznik Towarzystwa Naukowego w Toruniu t. IX—XII, 1902—1905 s. 77—78.

⁷ Z. Wojciechowski, *Państwo Polskie w wiekach średnich*, wyd. II, 1948 s. 62. Z Małopolski mamy wiadomość, że już biskup Maur w latach 1109—1118 w sposób bezpośredni pobierał od ludności dziesięcinę.

⁸ Zachorowski, *dz. cyt.*, s. 8.

podlegali wprost biskupowi i od niego byli zależni, kiedy prawo patronatu od r. 1079 nad istniejącymi wówczas kościołami grodzkimi, odebrane panującemu, przeszło na biskupów⁹. Natomiast kapłani na dworach świeckich wielmożów i rycerzy-ziemian (kapelani), finansowo zależni od swych patronów, pełnili prawie zawsze u nich funkcję sekretarzy (z tej racji, że oni tylko umieli pisać i czytać), a więc byli prywatnymi urzędnikami, pełniącymi przy tym ograniczone funkcje duszpasterskie na terenie ograniczonym do włości danego patrona czy rodu. Kościół był własnością prywatną pana włości, który mógł go jako przynależność do swych dóbr dowolnie nadawać, zbywać i zamieniać. Właścicielowi przysługiwały prawa do dochodów z kościoła i do jego obsady¹⁰.

W tych warunkach istnienia na terenie kasztelanii kilku takich rozrzuconych w terenie ośrodków kultu religijnego, trudno przyjąć, żeby pieczę nad resztą ludności, poza istniejącymi ośrodkami — sprawowali kapelani prywatnych kościołów, do których z różnych powodów właściciele ich mogli wzbronić wstępu obcym osobom; poza tym nikt nie mógł zmusić właściciela takiego prywatnego kościoła do roztoczenia pieczy przez swego kapelana nad sąsiadami; a czasem i taka opieka nie była miła, z powodu różnych zatargów sąsiedzkich.

Stąd wypływała życiowa konieczność objęcia pieczy duszpasterskiej nad resztą ludności, nie posiadającej własnych ośrodków kultu religijnego, przez parafię grodzką i jego plebana. Ten z chwilą zorganizowania przez biskupa zarządu własnych dóbr biskupich zwolniony został od funkcji administracyjnej ściągania i odprowadzania dziesięcin, która odtąd przeszła na zarządców kluczy dóbr biskupich. Taki zarząd dóbr biskupich, położonych w archidiakonacie sandomierskim, miał swą siedzibę we wsi biskupiej Złota koło Sandomierza¹¹.

Nieliczne wówczas prywatne ośrodki wiejskie tzw. kapelanie o ograniczonej kompetencji ich duszpasterzy, bez wątpienia od samego początku podlegały w sprawach duszpasterstwa miejsco-

⁹ *Kodeks Dyplomatyczny Katedry Krakowskiej*, cz. II nr 607.

¹⁰ J. Bardach, *Historia państwa i prawa Polski do połowy XV w.* 1957 s. 238—239; Schmid, *op. cit.*, s. 309.

¹¹ Liber Retaxationum z r. 1529. (Archiwum Kapituły Katedry Krakowskiej); *Kodeks Dypl. Kat. Krak.*, t. I nr 1.

wym plebanom grodzkim¹², bo trudno sobie wyobrazić żeby biskup z Krakowa bezpośrednio kierował poszczególnymi ośrodkami kultu religijnego w tak odległych dzielnicach kraju, jak np. w Sandomierskiem czy Lubelskiem.

Z chwilą jednak, kiedy ośrodki te zaczęły się usamodzielniać przez uzyskiwanie od biskupa pełnych praw jurysdykcyjnych i duszpasterskich (na skutek zalecenia z roku 1143 legata papieskiego Gwidona zakładania kościołów parafialnych)¹³, a od patrona czy biskupa własnych stałych dochodów — sytuacja ich uległa zasadniczej zmianie. Kapelan przestał być bezpośrednim urzędnikiem patrona a stał się jego kapłanem¹⁴. Kościoły stały się faktycznie parafiami prywatnymi, równorzędnymi z parafią grodzką i wówczas to zaistniała konieczność utworzenia instytucji nadrzędnej, nad prywatnymi parafiami wiejskimi i parafią grodzką — w postaci archidjakońatu okręgowego. Archidjakońaty okręgowe powstały w Polsce już w drugiej połowie XII w., w Sandomierzu, Zawichoście i Lublinie pod koniec XII w.¹⁵

Pewne oznaki wskazują, że w Sandomierzu istniały pierwotnie dwie parafie grodzkie: parafia Św. Piotra (kościół Św. Piotra istniał przed r. 1166)¹⁶, obejmująca swym zasięgiem gród i podgródzie a później miasto Sandomierz, a oprócz tego za Długosza parę wsi podmiejskich¹⁷, oraz druga parafia Św. Pawła, później poza murami (przed przeniesieniem w r. 1226 parafii z kościoła Św. Jakuba do kościoła Św. Pawła mogła istnieć pod innym wezwaniem), obejmująca za Długosza tylko parę wiosek podmiejskich.

Z faktu, że archidjakońat sandomierski oparty został na dochodach parafii kościoła Św. Pawła, którego kolatorem był każdorazowy archidjakoń sandomierski¹⁸, oraz z faktu pobierania

¹² Zachorowski, dz. cyt., s. 22 — twierdzi, że kościoły grodzkie wykonywały zwierzchnictwo nad rozproszonymi po kraju kaplicami.

¹³ Wł. Abraham, *Organizacja Kościoła w Polsce do połowy XII w.*, Lwów 1893 s. 170.

¹⁴ Schmid, *op. cit.*, s. 522.

¹⁵ T. Silnicki, *Organizacja archidjakońatu w Polsce*, Lwów 1927 s. 46—51, 63, 120.

¹⁶ *Monumenta Poloniae Historica*, t. II s. 376.

¹⁷ J. Długosz, *Liber Beneficiorum*, t. II s. 311.

¹⁸ Tamże, t. II s. 309 i 314.

przez plebana parafii Św. Pawła za murami w Sandomierzu dzieścic z najstarszej parafii wiejskiej w archidjakońacie¹⁹, a to z części pól Goźlic oraz Hlikowic i Zakrzowa, do tej parafii należących²⁰, wysnućby można wniosek, że parafią grodzką — na cały teren kasztelanii — była pierwotnie parafia Św. Pawła, która następnie ograniczona i ścieśniona została do wsi podmiejskich z chwilą, kiedy sieć organizacyjna parafii objęła cały teren, tzn. kiedy cały obszar kasztelanii podzielony został między istniejące parafie. Stać się to mogło tylko wówczas, kiedy istniejące kościoły i parafie utraciły swój prywatny charakter, a stały się instytucjami publiczno-prawnymi, niezależnymi od ich poprzednich właścicieli, parafiami — w pełnym tego słowa znaczeniu.

Przemiana pierwotnej organizacji kościelnej prymitywnej i misyjnej w stałą tj. parafialną, w miarę jak kościół uniezależniał się od władzy świeckiej — odbywała się powoli i trwała przypuszczalnie przez cały w. XII²¹. Przyspieszyło ten proces przemiany ustawodawstwo papieża Aleksandra III, pod wpływem którego dawniejsze prawo własności zmieniło się w ciągu XII w. w przywilej nadawany fundatorom w tzw. prawo patronatu; prawo zaś nadawania urzędu — w prawo prezenty²².

Parafie, instytucje publiczno-prawne powstają w Polsce dopiero w pierwszych dziesiątkach XIII w. prawdopodobnie na skutek przeprowadzanych na synodach prowincjonalnych (w r. 1212 w Mstowie, w r. 1214 oraz 1215 w Wolborzu) przez arcybiskupa Kietlicza reform, gdzie między innymi własność, która przysługiwała dotychczas osobom prywatnym na fundowanych przez nie instytucjach kościelnych — zamieniano na prawo patronatu²³.

Z samych początków XIII w. zachowały się gdzieś ślady przeprowadzanych podziałów na parafie²⁴, ale całkowite objęcie

¹⁹ Na fakt ten zwraca uwagę Szafran, *Rozwój średniowiecznej sieci parafialnej w Lubelskiem*, Lublin 1958 s. 45 n., który stwierdza, że archidjakoń sandomierski, zawichojski i lubelski mieli w uposażeniu najstarsze parafie.

²⁰ Długosz, *op. cit.*, t. II s. 314.

²¹ Zachorowski, dz. cyt., s. 22.

²² Wł. Abraham, *Początki prawa patronatu w Polsce*, Lwów 1889 s. 11 i 12.

²³ St. Zachorowski, *Wiek XIII i panowanie Władysława Łokietka*, *Encyklopedia Polska, Historia Polityczna Polski cz. I* s. 146.

²⁴ Zachorowski, dz. cyt., s. 22.

siecią parafialną całego terenu archidjakonatu sandomierskiego, nastąpiło prawdopodobnie dopiero przy końcu XIII w., a może już wcześniej. Odtąd sieć parafii została ustabilizowana, a tworzenie nowych parafii na skutek podziału starych, napotykać będzie na opory ze strony plebanów macierzystych parafii, czujących się zagrożonymi w swych dochodach i znaczeniu²⁵.

2. KOLEJNOŚĆ PARAFII ARCHIDIJAKONATU SANDOMIERSKIEGO W WYKAZACH DZIESIĘCINY PAPIESKIEJ I ŚWIĘTOPIETRZA

Najwcześniejszą wzmianką o parafiach archidjakonatu sandomierskiego mamy z r. 1325. Stanowią ją wykazy dziesięciny papieskiej przesłanej do Rzymu przez kler biskupstwa krakowskiego (w tym i parafii archidjakonatu sandomierskiego), ogłoszone przez A. Theinera²⁶. Dalsze wykazy parafii, które przesłały dziesięcinę papieską (płaconą przez kler Polski od swych dochodów na pokrycie kosztów wypraw krzyżowych), jak i wykazy przesłanego świętopietrza — ogłosił Jan Ptaśnik²⁷, na którego pracy opierano się w tych rozważaniach.

Znajdujemy tam pięć wykazów parafii archidjakonatu sandomierskiego, których rektorzy uiszcili dziesięcinę papieską za lata: 1325—1327, 1350—1351, 1354—1355, oraz pięć wykazów dodatkowych za lata: 1350—1351, 1354—1355, umieszczonych w tabeli nr 1, rubryka 1—10 włącznie. Ponadto czternaście wykazów parafii, które uiszcili świętopietrze za lata: 1325—1328 oraz 1346—1358, zamieszczone w tabeli nr 1 rubryka 11, oraz w tabeli nr 2 rubryka 1—13.

Na dziesięć wykazów parafii i kościołów archidjakonatu sandomierskiego — kościoły i parafie miasta Sandomierza w 17-tu wykazach umieszczone są na samym początku przed parafiami wiejskimi, a tylko w dwu wykazach dziesięciny papieskiej za lata 1325—1327, kościół Św. Pawła za murami i kościół Św. Wojciecha figurują na 27-ym i 28-mym miejscu. Z uwagi, że przedmiotem naszych rozważań są tylko kościoły i parafie wiejskie — kościołami miasta Sandomierza zajmowano się o tyle, o ile to było konieczne.

²⁵ Schmid, *op. cit.*, s. 583.

²⁶ Theiner, *op. cit.*, t. I.

²⁷ Ptaśnik, *dz. cyt.*, t. I i II.

Porównując wykazy ze sobą spostrzegamy, że nie zostały one sporządzone według jednego układu tj. zachowania tej samej kolejności parafii, lecz według dwóch różnych układów. I tak: układ pierwszy, podany na tab. nr 1 przedstawia kolejność parafii wg wykazów uiszczonej dziesięciny papieskiej, oraz świętopietrza za lata 1325—1328. Układ drugi podany na tab. 2 przedstawia kolejność parafii wg wykazów uiszczonego później, bo za lata 1346—1358 świętopietrza. W każdym układzie kolejność parafii w wykazach uiszczonego w poszczególnych latach świętopietrza, czy dziesięciny zachowana została w zasadzie ta sama.

Wcześniejszym jest układ przedstawiony na tab. nr 1, późniejszym układ drugi na tab. nr 2. Porównując wykazy — zauważamy, że w latach 1325—1328 tak wykazy dziesięciny papieskiej jak i świętopietrza w obu tabelach zachowują tę samą kolejność parafii z tab. nr 1, co by wskazywało na to, że sporządzała je prawdopodobnie jedna i ta sama osoba, względnie dwie różne osoby, ale wg jednego tego samego wzoru.

Natomiast w dwadzieścia lat później (r. 1346) wykazy te sporządzano już wg dwóch różnych wzorów, które przedstawiają tabele nr 1 i 2.

Porównując tabele ze sobą — spostrzegamy, że:

a) pierwsze siedem parafii (Nr 1—7) w tab. nr 2 — zachowują w zasadzie tę samą kolejność, jaką posiadają tab. nr 1, z tymi zmianami, że w tab. nr 2 na czoło parafii jako nr 1 występuje zamiast Goźlic — Koprzywnica, oraz że brak w tab. nr 2 — w pierwszej siódemce parafii Włostów, która jako nr 4 figuruje w tab. nr 1.

b) kolejność dalszych parafii nr 8—28 w tab. nr 2, jest zupełnie inna niż w tab. nr 1.

c) brak w tab. nr 2 — parafii Bieliny, natomiast występuje parafia Chobrzany, której brak w tab. nr 1.

Zastanawia — co spowodowało, że pierwsze siedem parafii w tab. nr 2 zachowały swą kolejność z tab. nr 1 i znalazły się w czołówce obu tabel, podczas gdy kolejność innych parafii uległa całkowitej zmianie w tab. nr 2.

Gdy przeglądamy obie tabele, dochodzimy do przekonania, że sporządzenie pierwszego wykazu w obu tabelach — nie było przypadkowe, lecz że kolejność parafii ustalona została celowo wg

jakiegoś systemu (kryterium) i to ważnego, skoro sporządzający późniejsze wykazy w tab. nr 2 zmieniając kolejność parafii, w nowym układzie zmuszony był jednak zachować, z nieznacznymi zmianami — dawną kolejność pierwszych ośmiu parafii z tab. nr 1.

Sporządzanie wykazów w następnych latach, jak to widać z zachowanej kolejności parafii — następowało zupełnie automatycznie, przez odpisywanie kolejności z pierwszego formularza (wzoru), oddzielnie dla wykazów pomieszczonych w tab. nr 1 i oddzielnie dla wykazów tab. nr 2.

3. KRYTERIUM, JAKIM KIEROWANO SIĘ PRZY SPORZĄDZANIU WYKAZÓW

Nasuwa się pytanie, co było powodem, że parafie w wykazach otrzymywały taką właśnie kolejność i że kolejności tej przez lat kilkadziesiąt ściśle przestrzegano.

Według jakiego więc systemu (kryterium) sporządzano te spisy, bo niewątpliwie system taki istnieć musiał.

Logicznie rozumując — możliwe były następujące kryteria:

1. obszar parafii,
2. liczba ludności parafii,
3. gęstość zaludnienia parafii,
4. dochód jaki przynosiły parafie swym plebanom,
5. godność przywiązana do danego kościoła, względnie godność plebana,
6. data wpłaty względnie uiszczenia dziesięciny, czy świętopietrza przez poszczególne parafie,
7. czas odbudowy kościołów względnie uruchomienia parafii po najazdach tatarskich,
8. położenie sąsiedzkie,
9. starszeństwo parafii (stałych ośrodków kultu religijnego), poczynając od najdawniej istniejących, a kończąc na niedawno ufundowanych.

ad. 1 Obszar parafii tj. ich powierzchnię przedstawia rubr. 1 w tab. nr 3 — zestawiona na podstawie danych ogłoszonych przez

Tab. Ladenbergera²⁸. Parafie umieszczone są w tab. nr 3 wg kolejności tab. nr 1. Jak widać z rubr. 1-szej — największy obszar obejmowała parafia Charzewice (nr 14), a następnie Miechocin (nr 5), a dalej Raclawice (nr 28) itd. a najmniejszy parafia Gorzyce (nr 2) — co nie odpowiada przyjętej w tab. nr 1 i 2 kolejności.

ad. 2. Liczbę ludności wg danych Ladenbergera²⁹ przedstawia tab. nr 3 rubr. 3. Najwięcej ludności posiada Koprzywnica (nr 6), dalej idzie Obrazów (nr 16), dopiero potem idą Goźlice (nr 1) itd., a najmniej parafia Zaleszany (nr 13) i Bieliny (nr 12). Jak widać układ parafii wg liczby ludności nie odpowiada kolejności, przyjętej w tab. nr 1 i nr 2.

ad 3. Jak z tab. nr 3 rubr. 5 i 6 wynika — pierwsze miejsce zajmował Obrazów (nr 16), dalej Koprzywnica (nr 6), a ostatnie Bieliny (nr 12), więc kryterium gęstości zaludnienia, nie było brane pod uwagę przy sporządzaniu wykazów parafii w tab. nr 1 i 2.

ad 4. Dochód poszczególnych plebanów, obliczony wg danych służących do wymiarów dziesięciny papieskiej, a ogłoszony przez J. Ptaśnika³⁰ — przedstawia tab. nr 3 rubr. 7 i 8. Największy dochód przynosiła parafia Obrazów (nr 16), dalej Gorzyce (nr 2) itd., najmniej Strzegom (nr 15), Strzyżowice (nr 20) i Dymitrów (nr 24) — co również nie odpowiada przyjętej w tab. nr 1 i 2 — kolejności. Tak więc, ani obszar, ni liczba ludności czy gęstości zaludnienia i dochód plebana — nie były brane pod uwagę przy ustalaniu kolejności parafii w wykazach tab. nr 1 i 2.

ad. 5. Gdyby wykazy dziesięciny papieskiej sporządzane były wg godności, względnie znaczenia poszczególnych kościołów, to w takim przypadku parafia Koprzywnica powinna była być umieszczona na — 1-szym miejscu w tab. nr 1, a nie na 6-tym. Dlaczego w wykazach świętopietrza umieszczona jest już od roku 1345 w tab. nr 2 na 1-szym miejscu — trudno wyjaśnić, tym bardziej że w wykazach dziesięciny papieskiej z tego samego czasu (r. 1354—1355), na pierwszym miejscu znajdują się Goźlice, a nie

²⁸ T. Ladenberger, *Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego*, Lwów 1930 s. 71.

²⁹ *Tamże*, s. 71.

³⁰ Ptaśnik, *dz. cyt.*, t. I i II.

Koprzywnica. Wprawdzie w wykazach świętopietrza już w r. 1325 figuruje też na 1-szym miejscu (tab. nr 1 rubr. 11), z jakich powodów nie wiadomo, bo prepozytura jeszcze wówczas w Koprzywnicy nie było²¹. Poza tym i inne parafie jak np. Obrazów, Malice o najwyższych dochodach, oraz Gorzyce, których pleban za czasów Kazimierza Wielkiego był kapelanem królewskim²², nie są umieszczone w wykazach tab. nr 1 na 1-szym miejscu. Tak więc wykazy dziesięcin papieskich nie były sporządzone wg godności kościołów czy plebanów.

ad 6. Odpada również kryterium kolejności wpłat, bo taka sama kolejność nie mogłaby się utrzymać przy wpłatach w następnych latach. Gdyby zaś przyjąć, że w następnych latach trzymano się kolejności wpłat dokonanych na pierwszej liście — to niezrozumiałym jest, dlaczego mianoby zachować z tego powodu kolejność pierwszych siedmiu parafii w tab. nr 2, a zmienić kolejność reszty parafii. Przeczy też temu zachowanie ścisłej kolejności parafii w wykazach dodatkowych (tab. nr 1 rubr. 7, 8, 9, 10), wg wykazów głównych.

ad 7. Przeglądając na załączonej mapie archidiakonatu sandomierskiego (zał. nr 4) rozmieszczenie parafii — stwierdzamy, że w tab. nr 1, nie są one wpisane w kolejności sąsiedzkiej, podobnie jak i pierwsze siedem czołowych parafii z tab. nr 2. Pozostałe parafie w tab. nr 2 od nr 8—27 wpisane są w kolejności sąsiedzkiej, tj. takiej, w jakiej musiałby ktoś z Sandomierza jechać, by ściągnąć świętopietrze. Ostatnia zaś parafia Chobrzany (nr 28 w tab. nr 2), nie występuje w kolejności sąsiedzkiej, a została dopisana na końcu wykazu r. 1347 i dalszych, jako nowopowstała w r. 1337²³. Tabela nr 2 sporządzona została wg zasady sąsiedztwa przypuszczalnie dlatego, że świętopietrze, chociaż ustalone zostało jako pogłówne 1 denar od osoby dorosłej — zbierane było od ludności najczęściej w naturze (w owsie)²⁴, dlatego zachodziła konieczność objeżdżania corocznie parafii i zabierania

²¹ Wizytacja Soltykowska z r. 1765 archidiakonatu sandomierskiego (Archiwum Kurii Metropol. w Krakowie t. 51).

²² *Kodeks Dyplomatyczny klasztoru Tynieckiego* nr XC r. 1364; P t a i n i k *op. cit.* t. III nr 456; Theiner, *op. cit.* t. I s. 627.

²³ *Kodeks Dypl. Kat. Krak.* nr CLX.

²⁴ A. B r ü c k n e r, *Dzieje kultury polskiej*, Kraków 1930 t. I s. 252.

nagromadzonego zboża. Natomiast dziesięcinę papieską niszczyli plebani w gotówce; stąd nie zachodziła potrzeba odwiedzania parafii i umieszczania ich w wykazach wg kolejności sąsiedztwa. Dlatego zachowała się niezmienną przez cały czas kolejność parafii, na listach dziesięciny papieskiej w tab. nr 1, wg pierwotnego układu (wzoru) z lat 1325—1328. Jeżeli mimo to w tab. nr 2 odstąpiono dla pierwszych siedmiu parafii od zasady sąsiedztwa, to musiała istnieć jakaś ważna przyczyna.

ad 8. Gdyby parafie w tab. nr 1 umieszczone były w kolejności odbudowy kościołów po napadach tatarskich, to niewytłumaczonym jest dla nas fakt, zachowania w tab. nr 2 — kolejności pierwszych siedmiu parafii z tab. nr 1. W tab. nr 2 zachowana jest wyraźnie kolejność sąsiedztwa, dlaczego zrobiono wyjątek dla tych siedmiu parafii, które rozrzucone są po całym archidiakonacie i nie sąsiadują ze sobą? Ewentualna kolejność odbudowy tych pierwszych siedmiu parafii, zmieniająca się po każdym napadzie, względnie ostatnia — na pewno nie predystynowałaby je do takiego wyróżnienia w tab. nr 2.

ad 9. Przyczyną, dla której te siedem parafii, czy wcześniej ośrodków kultu religijnego zostało wyróżnione w tab. nr 2, mogło być tylko ich najwcześniejsze powstanie w archidiakonacie sandomierskim. Zasadą zaś, jakiej się trzymano przy sporządzaniu wykazów parafii, których rektorzy uścili dziesięcinę papieską (tab. nr 1) — była niewątpliwie kolejność ich powstawania. Tradycja szanowania starszeństwa powstawania ośrodków kultu religijnego — utrzymywała się od dawna. Kościół katolicki istniał już przeszło tysiąc lat i w tym czasie wytworzyła się tradycja szanowania przeszłości i nawiązywania do niej. Stąd np. przy tworzeniu dekanatów, archidiakonatów czy biskupstw — nawiązywano do najstarszych ośrodków kultu religijnego, istniejących na danym terenie²⁵. Na terenie archidiakonatu sandomierskiego stałe ośrodki kultu religijnego — mogły powstać po wsiach, najprawdopodobniej dopiero z początkiem XII w.²⁶ Mogły się więc,

²⁵ W l. S e m k o w i c z, *Przyczynki dyplomatyczne z wieków średnich* [w:] *Księga pamiątkowa ku uczczeniu 250 letniej rocznicy powstania Uniwersytetu Lwowskiego*, Lwów 1912 t. II s. 54, gdzie mowa o kryterium starożytności kościołów przy tworzeniu dekanatów.

²⁶ Zachorowski, *dz. cyt.*, s. 8.

mimo zawieruchy wojennej okresu lat 1241—1289 zachować spisy powstałych w archidiakonacie sandomierskim kościołów, a potem parafii, w kolejności ich powstawania. Gdyby nawet nie zachowały się, to pamięć ludzka i tradycja mogły dopomóc do odtworzenia tych spisów w czasach spokojniejszych, albowiem od czasu powstania pierwszych ośrodków kultu religijnego — do czasu sporządzenia wykazów parafii, najpóźniej w r. 1325 — upłynąć mogło najwyżej ok. 200 lat. Najwięcej więc argumentów przemawia za tym, że jedynym kryterium, jakim kierowano się przy ustalaniu kolejności parafii w wykazach dziesięciny papieskiej (tab. nr 1) — mogła być zasada starszeństwa parafii³⁷.

4. WPLYW NAJAZDÓW Tatarskich NA STOSUNKI KOŚCIELNE W SANDOMIERSKIEM

Sytuację Sandomierszczyzny w czasie najazdów tatarskich przedstawia Stefan Krakowski³⁸. Otóż Tatarzy podczas pierwszego najazdu w r. 1240/41 nie grabili, ani nie poszukiwali i nie uprowadzali jeńców w sposób systematyczny. Ludność mogła ukryć się w lasach, a najeźdźcy nie mieli czasu tropić jej po kniejach, albowiem spieszyli się, by połączyć się z grupą węgierską. Jedynie w rejonie Zawichostu i Sandomierza, dokonawszy najpierw zwykłego spustoszenia i rzezi, zwłaszcza po zdobyciu obu grodów — uprowadzili na wschód część ludności, a prawdopodobnie także stada koni i bydła. Usuwanie zniszczeń wojennych przebiegało dość szybko³⁹, tak, że w latach pięćdziesiątych XIII wieku odbudowany i obwarowany został ponownie Sandomierz rękoma ludności całej dzielnicy, która wprawdzie wznosić musiała ze zgliszcz swoje domowstwa.

³⁷ Prawdopodobieństwo tej hipotezy potwierdza *Regestum contributionis duplae juxta taxa antiqua Episcopatus omnium beneficiorum Dioecesis Cracoviensis ad annum Domini Millesimum quingentesimum trigesimum nonum (1539) in synodo Piotrcoviensi provinciali decretum*, (Archiwum Kapituły Katedry Krakowskiej — Wawel) Spisy parafii archidiakonatu sandomierskiego zachowują zasadniczą kolejność, mało odbiegającą od kolejności wymienionej w tab. nr 1.

³⁸ St. Krakowski, *Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII w.*, 1956 s. 159, 160, 196, 215 i 216.

³⁹ W. Kalinowski, *Sandomierz*, Warszawa 1956 s. 14, 17 i 20.

W czasie drugiego najazdu w r. 1259/60 Tatarzy dokonali spustoszeń znacznie przewyższających zniszczenia z czasów poprzedniego najazdu, albowiem napad miał na celu grabież, oraz zniszczenie kraju. Odbudowa miasta Sandomierza i okolicy postępowała tym razem opornie. Dopiero w dwadzieścia sześć lat po drugim najeździe, tj. w r. 1286 nastąpiła ponowna lokacja Sandomierza i jego obwarowanie.

Celem trzeciego najazdu w r. 1287/88 była podobnie jak i drugiego — zniszczenie kraju oraz uprowadzenie jeńców i łupu. Działania jednak Tatarów cechuje gorączkowy pośpiech, stąd nie zdobywają oni umocnionych grodów (np. Sandomierza) i po dwutygodniowym pobycie, wycofują się z Ziemi Sandomierskiej. Celowo daliśmy krótki opis wydarzeń, które zasadniczo wpłynęły na kształtowanie się stosunków kościelnych w Ziemi Sandomierskiej, by na ich tle wyjaśnić szereg zagadnień, nasuwających się przy rozpatrywaniu wykazów parafii, zamieszczonych w tab. nr 1. Pierwszym takim zagadnieniem, to fakt umieszczenia w tab. nr 1 kolejno po sobie od nr 11—14, czterech parafii, a to: Trzeźni, Bielin, Zaleszan i Charzewic, położonych po prawym brzegu Wisły w widłach Wisły i Sanu.

Ciekawym jest, co było przyczyną, że w tej części puszczy Sandomierskiej tak gęsto, prawie w każdej ówczesnej wiosce i prawie w jednakowym czasie (jakby wnioskować można z następującej po sobie kolejności) powstają ośrodki kultu religijnego: kaplice, kościoły, a potem parafie?

Przecież parafia Trzeźń leży w bardzo bliskim sąsiedztwie Sandomierza (3 km) i w odległości ok. 4 km od istniejących już wówczas parafii w Wielowci i Gorzycach. Parafia Bielin wysunięta jest najbardziej na południowy wschód nad Sanem, na samej granicy archidiakonatu sandomierskiego, a więc umieszczona jest w tab. nr 1 — nie wg kolejności sąsiedzkiej. Parafia Zaleszany natomiast położona jest w odległości ok. 5 km od Gorzyc, na trakcie w stronę Bielin, parafia Charzewice zaś na tym samym trakcie, między Zaleszanami a Bielinami.

Zjawisko to wytłumaczyć można tylko jako następstwo pierwszego najazdu Tatarów. Ocaleni z pogromu dziedzice tych włości jak i ludność, która przeżyła okres najazdu w głębi puszczy za pasem niezamarzających bagien w widłach Trzeźniówki i Łęgu,

powróciwszy do spalonych siedzib, po odbudowaniu ich, z wdzięczności za ocalenie życia i dobytku pobudowali kaplice, w których nabożeństwa odprawiał kler miejscowy czy sandomierski, który schronił się do puszczy.

Drugi i trzeci najazd Tatarów utrwalił w świadomości tak miejscowej ludności, jak i lewobrzeżnej Sandomierszczyzny — wiarę w bezpieczeństwo tych okolic, skoro za pierwszym alarmem, można się było schronić w puszczy z całym swym dobytkiem i przeżyć szczęśliwie najazdy. Stąd parafie te zasilane ludnością zbiegłą do puszczy z lewego brzegu Wisły utrzymały się tak gęsto obok siebie i mimo zniszczeń, odbudowywały się szybko.

W ten sposób można jedynie wytłumaczyć, tak masowe powstawanie, w jednym prawie czasie, ośrodków kultu religijnego w tej części puszczy sandomierskiej. Miejscowi rektorzy w Wielowski i Gorzycach nie śmieli przeciwstawiać się takim objawom wdzięczności, mimo to długo musiał trwać ich opór przeciwko utworzeniu parafii w Trześni, skoro dokument lokacyjny wsi Węgrzynowo, wydany w r. 1302 przez Dzierżkraję z Wielowski⁴⁰ wymienia jako świadków: Jana plebana wielowiejskiego, Grzegorza plebana z Charzewic, a Wita kapelana z Trześni. A więc jeszcze w r. 1302 nie było normalnej parafii w Trześni, tylko kapelania.

W dwóch wykazach dziesięciny papieskiej za lata 1325—1327 zwraca uwagę umieszczenie rektora kościoła Św. Pawła i prebendariusza kościoła Św. Wojciecha w Sandomierzu, nie na samym początku wykazów po archidiaconie (jak to ma miejsce w wykazach późniejszych), lecz dopiero przy końcu wykazów na miejscu 27-ym i 28-mym. Widocznie istniała jakaś przyczyna, że sporządzający pierwsze wykazy w ten sposób postąpił. Wytłumaczyć ją można tylko jedną okolicznością, że sporządzający spisy wpisał plebanów obu kościołów, z chwilą, kiedy kościoły te po najazdach tatarskich zostały odbudowane. Z uwagi, że kościoły te znajdowały się poza murami miasta Sandomierza, to za każdym pobycem Tatarów ulegały zniszczeniu i mogły zachować się dopiero wtedy, kiedy po trzecim najeździe w r. 1287/88 zostały na nowo odbudowane.

⁴⁰ *Kodex Diplom. Poloniae* t. III nr LXXII s. 168, 169.

Wyjaśnienie tych dwu poruszonych zagadnień daje nam możliwość podziału parafii w tab. nr 1 na trzy grupy:

Do grupy pierwszej zaliczyć można dziesięć najstarszych parafii od nr 1—10 włącznie, istniejących najprawdopodobniej przed pierwszym najazdem Tatarów tj. przed r. 1241.

Do grupy drugiej — piętnaście parafii od nr 11—25 włącznie, powstałych w okresie między pierwszym a trzecim najazdem Tatarów (1241—1287).

Do grupy trzeciej — trzy parafie od nr 26—28 — powstałe prawdopodobnie po trzecim najeździe tj. po r. 1288, a przed r. 1325 tj. datą sporządzenia pierwszego dostępnego dla nas wykazu w tab. nr 1.

Gdy przeglądamy ten podział parafii na trzy grupy — zwraca uwagę stosunkowo mała ilość starszych parafii (dziesięć) w archidiaconacie sandomierskim, należących do grupy pierwszej.

Uderza stosunkowo duża ilość parafii (15), powstałych między pierwszym a trzecim najazdem Tatarów, a ściślej mówiąc po pierwszym najeździe, albowiem drugi, jak to widzimy na przykładzie odbudowy Sandomierza — dał się ludności bardziej we znaki; zniszczenia i straty były większe, co w konsekwencji musiało odbić się na ilości nowopowstających w tym czasie parafii.

Podobne zjawisko obserwujemy po trzecim najeździe, gdzie z powodu pewnego już nasycenia terenu parafiami, w okresie 37 lat (1288—1325) powstały zaledwie trzy nowe parafie, w tym dwie w puszczy sandomierskiej a tylko jedna na lewobrzeżnej wyżynie.

Co było powodem masowego powstawania kościołów i parafii po pierwszym najeździe Tatarów?

Otóż przyjąć możemy, że wszystkie kościoły na terenie Sandomierszczyzny w czasie pierwszego najazdu zostały zdewastowane i popalone, a kler o ile nie ukrył się w lasach — wymordowany. Znaczna jego część mogła jednak uchować się i ona to przystąpiła następnie, gdy nastal czas spokoju — do odbudowy zniszczonych świątyń. Poszczególne jednak rody ziemiańskie, czy właściciele majątków, wykorzystując sytuację, że dotychczas istniejące parafie nie zostały zorganizowane i brak było plebanów, którzy by przeszkadzali im w zakładaniu nowych ośrodków kultu religijnego — powodowani względami separatystycznymi, stwarzali

fakty dokonane i na swym terytorium budowali drewniane kaplice i kościoły, a pozyskawszy kapłana, tworzyli nowy ośrodek, obejmujący teren ich posiadłości — wpiery, zanim dawne kościoły i parafie zostały odbudowane, co z reguły następowało z opóźnieniem, z uwagi na osłabienie dawnych parafii, spowodowane odłączaniem się w międzyczasie szeregu wsi czy kluczków rodowych.

W ten sposób po każdym najeździe zainteresowane rody ziemiańskie, o ile tylko nie uległy zagładzie, starały się jak najwcześniej odbudowywać dawne czy budować nowe świątynie, by w końcu uzyskać zgodę władzy biskupiej na utworzenie parafii. Stąd obserwujemy zjawisko powstawania w Ziemi Sandomierskiej tak licznych parafii. Po Nadsaniu ruch ten ogarnął lewobrzeżną Sandomierszczyznę, gdzie w tym czasie powstało najwięcej parafii.

5. KOLEJNOŚĆ I PRAWDOPODOBNY CZAS POWSTANIA NAJSTARSZYCH PARAFII ARCHIDIAKONATU SANDOMIERSKIEGO

A. Uzasadnienie

Jak to z końcowych wywodów rozdziału trzeciego wynika, najwięcej prawdopodobnym jest, że jedynym kryterium, według którego sporządzono wykazy parafii w tab. nr 1 — była zasada starszeństwa stałych ośrodków kultu religijnego, a później parafii. W dalszych wywodach przeprowadzonych w rozdziale 4-tym — uzyskaliśmy teoretycznie podział parafii wymienionych w tab. nr 1 na trzy grupy, a teraz zadaniem naszym będzie przeprowadzenie dowodu, przez skonfrontowanie teoretycznych założeń z faktami, opartymi na źródłach.

Najpewniejszym źródłem, byłyby akty erekcyjne względnie inne zapiski dotyczące czasu powstania kościołów i parafii — gdyby one istniały. Niestety — zachowały się nieliczne i to parafii najpóźniej powstałych.

Dalszym materiałem na którym można by się oprzeć, to źródła drukowane i literatura dotycząca tematu. Jedynym źródłem to monografie kościołów ks. Jana Wiśniewskiego: *Dekanat Sandomierski* i *Monografie kościołów w dekanacie opatowskim*, War-

tość naukowa tych prac została poważnie obniżona, z powodu niepodania przez autora źródeł, z jakich korzystał i na jakich oparł się przy podawaniu dat. Mimo tych niedogodności, z braku innego materiału — oparto się, gdzie to było możliwe na danych przytoczonych przez autora. Poważnym źródłem wiadomości — to *Liber Beneficiorum* J. Długosza, lecz odnoszących się przeważnie do okresu późniejszego. Monografie rodów, czy rycerstwa polskiego — stosunkowo mało wnoszą, jeśli chodzi o omawiany temat. Z braku wiadomości źródłowych — z konieczności przy uzasadnianiu postawionej tezy — oparto się na kryteriach ks. St. Kujota, jakie stosował przy podobnych badaniach na Pomorzu⁴¹. W końcu do wyjaśnienia szeregu zagadnień — stosowano metodę logicznego rozumowania, opartą o znajomość ówczesnych tak ogólnych, jak i lokalnych stosunków.

1. Goźlice.

Najwcześniejszą wzmiankę o wzniesieniu kościoła wiejskiego na obszarze dawnego województwa sandomierskiego, a ściślej Ziemi Wiślickiej — mamy z początkiem XII w. Oto w Pacanowie ród Nagodzieców wznosił kościół drewniany, konsekrowany przez biskupa krakowskiego Maura (1107—1118)⁴². Idąc więc za jego przykładem mógł ród Toporczyków wznieść pierwszy na terenie ówczesnej parafii grodzkiej w Sandomierzu (późniejszego archidiakonatu sandomierskiego) — kościółek wiejski w Goźlicach. Żupa tego rodu obejmowała w tej okolicy wiele wsi, skoro mimo podziałów parafia za Długosza liczyła 26 wsi⁴³, a w r. 1604 liczyła jeszcze 24 wioski⁴⁴.

Z herbów, wg. ks. Wiśniewskiego⁴⁵ sędzić można, że fundację swą zawdzięcza kościół Toporczykom, od wieków w tej okolicy zamieszkałym. Kościół wg niego miał być zbudowany w r. 1134 tj. jeszcze za Krzywoustego. Furmankiewiczówna podaje, że kościół w Goźlicach był już w końcu XII w.⁴⁶.

⁴¹ Ks. St. Kujot, dz. cyt., tezy sformułowane przez Fr. Dudę. *Rozwój terytorialny Pomorza Polskiego w. XI—XII*, Kraków 1909 s. 11, 12.

⁴² Zachorowski, dz. cyt., s. 8.

⁴³ J. Długosz, *Liber Benef.* t. II s. 332.

⁴⁴ Wizytacja archidiakonatu sandomierskiego przez biskupa Maciejowskiego z r. 1604 (Archiwum Kurii Metropol. Kraków).

⁴⁵ Ks. J. Wiśniewski, *Dekanat sandomierski*, Radom 1915 s. 17 i 18.

⁴⁶ Tamże, s. 42. W. Furmankiewiczówna, *Rzeźby romańskie z Goźlic*, (Sprawozd. Akad. Umiej), 1923, X s. 4.

2. Gorzyce.

Kościółek czy kaplica pod wezwaniem Św. Wita, obsługiwana dorywczo, mogła istnieć już w XI w., o czym świadczy wezwanie Św. Wita, którego kult przybył do nas przez Czechy z Zachodu i pochodzi z pierwszych wieków chrystianizacji Polski⁴⁷. Stałą obsługę duszpasterską tego kościółka, czy kaplicy mógł wprowadzić książę Henryk w początkach swego wladania dzielnicą sandomierską (1138—1166). Istniejący kościół grodzki i parafia w Sandomierzu nie mogła obsłużyć terenów położonych w trójkącie Wisły i Sanu, stąd, kiedy książę Henryk objął tę dzielnicę, zwrócił uwagę na krzewienie wiary tam, gdzie była dotychczas najbardziej zaniedbana tj. wśród mieszkańców puszczy sandomierskiej.

Na północno-zachodzie w puszczy świętokrzyskiej, działali już od dawna, bo od początku XI w. benedyktyni osiedleni na Łysej Górze⁴⁸. W Łagowie i okolicy od r. 1085 w swych posiadłościach szerzyli wiarę chrześcijańską biskupi kujawscy⁴⁹. Na północy nad rzeką Kamienną — w Opatowie już w XI w. był klasztor eremitów, a od roku 1154 działali tu templariusze, sprowadzeni z Palestyny przez księcia Henryka⁵⁰. Nad Wisłą w Zawichoście od czasów Chrobrego znajdował się kościół grodzki pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny⁵¹, wymieniony w bulli papieskiej z r. 1148⁵².

Natomiast na południu dzielnicy w puszczy sandomierskiej nie było stałego ośrodka, który by tam krzewił wiarę chrześcijańską. Toteż prawdopodobnym jest, że książę Henryk znany ze swej pobożności i gorliwości, taki pierwszy kościół parafialny w Gorzycach ufundował. Gorzyce były wówczas ośrodkiem administracji książęcej i prawdopodobnie opolem dla wschodniej części puszczy sandomierskiej, rozciągającej się między Sanem a Łęgiem,

⁴⁷ Szafran, dz. cyt., s. 75—77.

⁴⁸ Ks. J. Wiśniewski, *Monografie kościołów w dekanacie opatowskim*, Radom 1908 s. 441.

⁴⁹ Tamże, s. 253.

⁵⁰ Tamże, s. 313.; T. Wojciechowski, *Szkice historyczne XI w.*, Kraków 1904 s. 28; Ks. Fudalewski, *Miasto opatów*, Warszawa 1895.

⁵¹ Baliński i Lipiński, *Starożytna Polska...*, Warszawa 1885 — Zawichost.

⁵² Wiśniewski, *Dekanat Sandomierski*, s. 308 i *Monografie...*, s. 503.

daleko w górę rzeki Sanu, aż do granic księstwa z Rusią tj. do wsi Kopki, w pobliżu dzisiejszego Rudnika.

O tym, że parafia gorzycka sięgała daleko na południe, świadczą dziesięciny pobierane za Długosza⁵³ przez plebana gorzyckiego ze wsi królewskich Zbigniewa (dziś Zbydniowa) w parafii Zaleszany i Jaśkowic (dziś Jastkowic) w parafii Charzewice.

Przez Gorzyce prowadził z Sandomierza trakt główny wzdłuż zachodniego brzegu Sanu, w kierunku ku Przemyślowi i Rusi. Jak świadczą liczne wykopaliska, okolica ta tak w starożytności, jak i we wczesnym średniowieczu była gęsto zaludniona⁵⁴. Najbogatsze w całej okolicy uposażenie w ziemię i dochody — zawdzięcza parafia Gorzyce książętom Piastom, którzy pamiętając o pierwotnej jej misji, nie skąpili środków na jej uposażenie. Toteż probostwo gorzyckie stanowiło beneficjum królewskie, nadawane najczęściej osobom najbliższym z dworu królewskiego, jak np. w r. 1364 kapelanowi króla Kazimierza Wielkiego⁵⁵, a w r. 1431 i 1518 sekretarzom królewskim⁵⁶.

3. Osiek.

Leży na traktie głównym z Sandomierza do Krakowa. Kościół drewniany wg ks. J. Wiśniewskiego⁵⁷ mieli zbudować tu ok. r. 1050 benedyktyni z klasztoru Św. Krzyża, którzy wówczas wieś Osiek posiadali. Mieli ją otrzymać od Bolesława Chrobrego w r. 1020. Ks. J. Wiśniewski nie podaje źródła, skąd czerpał te wiadomości. Niewątpliwie, kiedy Osiek należał do benedyktynów w dworzyszczu w Osieku musiała znajdować się kaplica, w której doraźnie odprawiane były nabożeństwa, gdy dla inspekcji zjechał jakiś zakonnik z klasztoru Św. Krzyża, lub gdy w przejeździe zanocowała jakaś osoba duchowna. Odbywało się to bardzo rzadko, bo tylko przy okazji i nie wywierało wpływu na szerzenie czy umacnianie wiary w najbliższej okolicy. Stąd wykazy parafii z r. 1325 i dalsze nie wymieniają parafii Osiek na pierwszym miejscu, lecz dopiero na trzecim tj. w czasie kiedy widocznie

⁵³ Długosz, *Liber Ben.*, t. II s. 355.

⁵⁴ Wl. Demetrykiewicz, *Cmentarzyska i osady przedhistoryczne w okolicy Tarnobrzega i Rozwudowa*, Kraków 1897.

⁵⁵ *Kodeks Dyplomat. klasztoru tynieckiego*, nr 90.

⁵⁶ *Matricularum Regni Poloniae Summaria* wyd. Wierzbowski, cz. IV, nr 657 i 11, 843.

⁵⁷ Wiśniewski, *Dekanat Sandom.* s. 117—119.

w Osieku zbudowano kościółek drewniany obsługiwany przez stałego kapłana.

Znacznie później, bo w r. 1270 wykupiony został Osiek z rąk benedyktynów przez Bolesława Wstydliwego⁵⁸, a kościół po najazdach tatarskich odbudowany został pod nowym wezwaniem Św. Stanisława biskupa męczennika i bogato uposażony.

4. Włostów.

Ks. J. Wiśniewski podaje⁵⁹, że wg istniejącego podania Włostów należał ongiś do Piotra Dunina Własta herbu Łabędź, który tu kościół wystawił. Parafia miała powstać we Włostowie w r. 1125⁶⁰. Wg Słownika Geograficznego Król. Pol. kościół miał być założony przez Piotra Dunina, a ochrzczony w nim został Wincenty Kadłubek ur. w r. 1160. Piotr Dunin Włast słynny możnowładca śląski żył za czasów Krzywoustego i jego następcy księcia Władysława Śląskiego (1138—1146). Posiadał olbrzymie dobra rozrzucone po całym obszarze ówczesnej Polski. Znany był jako hojny fundator 72 kościołów w swych włościach⁶¹. W r. 1143 został przez księcia Władysława oślepiiony i wygnany z kraju. Po powrocie z wygnania zmarł w r. 1153. Prawdopodobnym więc jest, że kościół we Włostowie przez niego został zbudowany.

5. Miechocin.

Druga książęca fundacja w puszczy sandomierskiej obejmowała obszar administracji środkowej części puszczy, rozciągającej się prawie od Łęgu, aż po Baranów tj. tzw. wzgórze tarnobrzeskie. W Miechocinie usadowiła się administracja książęca, a prawdopodobnie i opola, skąd na południe w głąb puszczy prowadził trakt od Wisły. W miejscowym dworzyszczu przebywał często książę wraz ze swoją świtą, skąd wyprawiał się na łowy. W samym dworzyszczu lub w pobliżu istniała zapewne kaplica, w której podczas pobytu księcia przyboczny kapelan, stale towarzyszący księciu, odprawiał nabożeństwa. Kaplica ta służyła tak dla potrzeb samego dworu jak i miejscowej ludności i z chwilą obsadzenia jej przez stałego kapłana, przemieniła się w parafię. Kiedy

⁵⁸ Długosz, *Liber Ben.* t. II s. 321.

⁵⁹ Wiśniewski, *Dekanat Sandom.*, s. 297.

⁶⁰ *Tamże*, s. 42.

⁶¹ *Monumenta Poloniae Historica*, t. II s. 520. Na napisie grobowcowym jest mowa o fundacji 72 kościołów.

zaczęto tu odprawiać pierwsze nabożeństwa, nie wiadomo. Zapewne dopiero wówczas, kiedy Sandomierz na stałe został siedzibą księcia, który przebywając tu na miejscu, zaczął częściej polować w puszczy sandomierskiej. Stać się to mogło dopiero za księcia Henryka (1138—1166). Z pewnych oznak, a to ufundowania tu kościoła pod wezwaniem Św. Marii Magdaleny, odbywających się odpustów w święta: Podwyższenia i Znalezienia Krzyża Św., oraz trzech krzyży umieszczonych na frontonie kościoła, których to kult przyszedł do nas ze Wschodu, wynikałoby, że drewniany kościółek ufundować tu mógł książę Henryk, po swym powrocie w r. 1155 z wyprawy do Ziemi Świętej, podobnie jak ufundował w tym czasie klasztor joannitów w Zagóściu.

W akcie wizytacji dekanalnej kościoła w Miechocinie, dokonanej w r. 1842 przez ks. dziekana Michała Bączyńskiego czytamy: *Beneficium Miechocin, quandum et quo erectum est non constat, attamen ex diversis documentis ecclesiae hujus, combinari potest, erectionem hujus beneficii circa annum 1200 factum fuisse*⁶². Podana data r. 1200 dotyczyć może uposażenia parafii w ziemię i las Jedlicze w puszczy książęcej i nie odbiega zbyt wiele od naszych wywodów.

6. Koprzywnica.

Ks. J. Wiśniewski podaje, że o wiele wcześniej przed ufundowaniem tu w r. 1185 klasztoru cystersów, istniał już drewniany kościół⁶³. Zdanie to potwierdza kryterium ks. Kujota, które brzmi: jeżeli jakaś parafia rozleglejsza jest niż majątek ziemski jej pa-

⁶² Archiwum Diec. Przemysł parafia Miechocin ks. 326: Ks. Michał Bączyński proboszcz wielowiejski, był przedtem długoletnim wikarym w Miechocinie 1816—1827, a posiadając wyższe studia (Akademię Królewską na Węgrzech i studia teolog. na Uniwersytecie Krakowskim), oraz łatwy dostęp do miechocińskiego archiwum kościelnego, znajdującego się w skarbcu nad zakrystią — mógł korzystać z dokumentów, których dzisiaj brak. Ze takie dokumenty znajdowały się w archiwum kościelnym, wzmiankę o tym podaje M. Marczał, *Zabytek dawnego szkolnictwa parafialnego w Miechocinie*, Kraków, Głos Narodu, 1926 s. 18 i 19. „zmarły przed kilku laty [1920] ks. Antoni Rychel proboszcz miechociński wymieniał nazwiska paru uczonych z Krakowa, którzy przy przygodnym zwiedzaniu kościoła nie omieszkali wypozyczyć pewnej liczby starych druków, a co więcej, zabrali do użytku naukowego plik najstarszych dokumentów kościelnych”.

⁶³ Wiśniewski, *Dekanat Sand.*, s. 61—69.

trona, to kościół parafialny jest dawniejszy, niż czas w którym patron miejscowość parafialną nabył⁶⁴.

Patronem kościoła parafialnego w Koprzywnicy był każdorazowy opat tamtejszego klasztoru cystersów⁶⁵. W skład parafii Koprzywnicy wchodziły pierwotnie majątki tak cystersów jak i Bogoriów, a więc obszar parafii był większy od obszaru majątku cystersów. Z czego wynika, że kościół parafialny w Koprzywnicy był dawniejszym, niż sam klasztor. Ufundowanie kościoła parafialnego w Koprzywnicy odnieść można do lat 1166—1185 władania książąt Bolesława Kędzierzawego i Kazimierza Sprawiedliwego, względnie Mikołaja Bogorii wojewody sandomierskiego z tych czasów⁶⁶.

Wg Słownika Geograficznego, właściwy kościół parafialny miał powstać w r. 1180⁶⁷, co by potwierdzało nasze rozumowanie.

7. Mydlów.

Najprawdopodobniej prywatna fundacja, ale jakiego rodzaju — z braku źródeł nie dało się ustalić. Wg ks. J. Wiśniewskiego istniał tu już podobno w r. 1180 kościół drewniany⁶⁸. Źródła tej wiadomości nie podają. Data odpowiadałaby przyjętej w tab. nr 1 zasadzie starszeństwa.

8. Wielowieś.

[Wielawieś] — Magnavilla, trzecia, ale już prywatna fundacja w puszczy sandomierskiej. Ze skromnego jej wyposażenia, małych rozmiarów parafii obejmującej włość jednego rodu, jak i z dziesięciny dworskiej w Kliszowie (parafia Gawluszowice), którą pobierał kościół w Wielowiesi⁶⁹ wynika, że była to fundacja rodu Mądrostków. Do czasu zbudowania tu kościoła, wieś ta jak i sąsiednie należały prawdopodobnie do pobliskiej parafii grodzkiej w Sandomierzu.

⁶⁴ Kujot, dz. cyt. i Duda, dz. cyt., s. 11 i 12.

⁶⁵ Długosz, *Liber Ben.* t. II s. 320 i t. III s. 380. oraz *Liber Retaxationum* z r. 1529 (Archiwum Kapituły Katedry Krak.) s. 499 i 516.

⁶⁶ Z. Wdowiszewski, *Ród Bogoriów w wiekach średnich*, Kraków 1930 s. 21; Wl. Semkowicz, *Ród Awdanów w wiekach średnich*, cz. II s. 199; *Monumenta Poloniae Historica*, t. II st. 834 i 835 oraz t. III s. 160; J. Długosz, *Historia Polon.*, t. III s. 122.

⁶⁷ *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego*, s. w. Koprzywnica.

⁶⁸ Wiśniewski, *Monografie kościołów*, s. 271.

⁶⁹ Długosz, *Liber Ben.* t. II s. 357 i 396.

Według dokumentu z r. 1767⁷⁰ dos ecclesiae parochialis Vie-
loviensis tituli sanctae Gertrudis super decimis, fundis et eliis
proventibus facta anno millesimo ducesimo decimo quinto
(1215). co by potwierdzało przyjęte w tab. nr 1 starszeństwo
parafii.

9. Olbierzowice.

[Oversovicze]. Kościół i parafia prywatna prawdopodobnie wg
Piekośnińskiego⁷¹ rodu Sulimów, obejmująca za Długosza 18 wsi⁷².
Kiedy utworzona — brak danych.

10. Ujazd.

Ujazdów — fundacja prywatna, wg M. Friedberga rodu Dęb-
no⁷³, za Długosza⁷⁴ parafia posiadała 12 wsi. Kiedy utworzona —
nie wiadomo.

11. Trześń.

[Trześnia], kościół pod wezwaniem Św. Mikołaja. Fundacja
prywatna, ale jakiego rodzaju, z braku danych ustalić nie można.
Obejmowała Trześń i Sokolniki, książęcą wieś służebną w puszczy.
Pełne prawa parafii uzyskał kościół w Trześni prawdopodobnie
dopiero między r. 1302 a 1325⁷⁵.

12. Bieliny.

Kościół pod wezwaniem Św. Wojciecha. Prywatna fundacja
rodu Awdanów (Habdanów), który jeszcze za Długosza⁷⁶ był
właścicielem większej części tej parafii. Ród ten darował dziesię-
cinę z folwarku w Jugoszowie (parafia Goźlice), nowopowstałej pa-
rafii w Bielinach. Biedną tę parafię, leżącą na samej granicy od
strony Rusi, uposażył bogato biskup krakowski, przekazawszy jej
dziesięcinę ze wsi Turbii (parafia Gorzyce) o wartości za Długo-
sza⁷⁷ — dwadzieścia grzywien srebra. Na terenie parafii Bieliny,

⁷⁰ Archiwum Wojew. Kraków, oddział Wawel (Archiw. Dzików, — Wie-
lowieś).

⁷¹ Fr. Piekośniński, *Rycerstwo Polskie wieków średnich*, t. III,
CCXXX.

⁷² Długosz, *Liber Ben.*, t. II s. 347.

⁷³ M. Friedberg, *Rozsiedlenie rodów rycerskich w wojew. sandomier-
skim w XV w.* Pamiętnik Świętokrzyski, Kielce 1930 s. 83.

⁷⁴ Długosz, *Liber Ben.* t. II s. 342.

⁷⁵ Piekośniński, dz. cyt., t. III s. 251.

⁷⁶ Długosz, *Liber Ben.* t. II s. 363.

⁷⁷ *Tamże*, s. 363.

na trakcie prowadzonym z Sandomierza na Przemyśl⁷⁸ stał gród graniczny i stróża w okolicy dzisiejszego Rudnika⁷⁹, stąd duże znaczenie tego ośrodka kultu religijnego, utworzonego z części parafii Gorzyce.

13. Zaleszany.

Kościół pod wezwaniem Św. Mikołaja. Prywatna fundacja wg Piekosińskiego⁸⁰ rodu Rawa (Rawiczów). Kiedy utworzona — brak danych.

14. Charzewice.

[Charzewice], kościół pod wezwaniem Św. Mikołaja. Prywatna fundacja rodu Toporeczków. Kiedy powstała, nie wiadomo. Że Toporeczycy kościół i parafię fundowali, wynika to z dziesięcin, jakie za Długosza⁸¹ pleban charzewski otrzymywał z Szymonowic Dużych i Małych w parafii Olbierzowice i to tak od lanów kmiecych jak z karczem i od zagrodników. Właścicielami wsi w tym czasie byli Toporeczycy: Andrzej Szymonowski i Andrzej Ossoliński. Dziesięcinę z Szymonowic mógł przydzielić parafii w Charzewicach biskup krakowski na prośbę dziedziców tych wiosek — Toporeczków, podobnie jak to uczynił później w r. 1350 uposażając dziesięcinami na życzenie Bogoriów, nowoutworzoną przez nich parafię Skotniki. Parafia Charzewice wydzielona została z parafii Gorzyce i sięgała daleko na południe, prawie po Nisko, albowiem za Długosza należał do niej folwark królewski Sopot, leżący tuż obok Niska. Parafie w Trześni, Bielinach, Zaleszanach i Charzewicach, jak to wynika z wywodów objaśniających tab. nr 1 — powstały po pierwszym najeździe tatarów wzdłuż traktu Sandomierz — Przemyśl. Stąd też pochodzi wezwanie, pod jakim powstały — Św. Mikołaja, patrona kupców⁸².

15. Strzygom vel Strzegom.

Według Friedberga⁸³ nazwa parafii wskazuje na należenie do rodu Strzegomia, przybyłego ze Śląska. Przeczy temu jednak fakt,

⁷⁸ Tamże, t. I s. 349 i t. II s. 354.

⁷⁹ Tamże, t. II s. 362.

⁸⁰ Piekosiński, *dz. cyt.*, t. III s. CCXXX.

⁸¹ Długosz, *Liber Ben.*, t. II s. 366.

⁸² St. Jop, *Sioc parafialna archidiaconatu sandomierskiego do końca XVI w.* (Sprawozdanie oraz kronika Towarzystwa Naukowego K. U. L.) Lublin 1958 nr 7 s. 156.

⁸³ Friedberg, *dz. cyt.*, s. 86.

że parafię stanowi tylko jedna wieś i to za Długosza⁸⁴ będąca królewsczyną. Kolatorem jej był każdorazowy władca Polski. Dało to ks. Wiśniewskiemu podstawę do twierdzenia, że kościół jest pewnie fundacją królewską⁸⁵, ale kiedy utworzoną, brak danych.

16. Obrazów.

Fundacja prywatnego rodu, ale jakiego z braku danych — trudno określić. Wg ks. J. Wiśniewskiego parafia miała tu powstać w r. 1254⁸⁶, co by odpowiadało starszeństwu parafii, wynikającemu z tab. nr 1.

17. Łoniów.

[Łoniów], prywatna fundacja wg Piekosińskiego⁸⁷ i Friedberga⁸⁸, rodu Kościesza vel Strzegomia. Cała niemal parafia stanowiła żupę tego rodu. Wg Friedberga wieś Łoniów występuje już w roku 1153. Dziesięcinę z niej pobierał wówczas klasztor jędrzejowski, podobnie w r. 1210. Za Długosza⁸⁹ wieś Łoniów oddawała dziesięcinę do biskupstwa krakowskiego.

18. Kieleczyna.

Prywatna fundacja wg Semkowicza⁹⁰ rodu Awdańców. Imię Kielecz dość rozpowszechnione w małopolskim odłamie Awdańców. Za Długosza⁹¹ obejmowała 15 wsi. Wg dokumentu wizytacyjnego z r. 1764⁹² kościół w Kieleczynie miał być konsekrowany, jak niesie dawna tradycja, przez Św. Stanisława męczennika biskupa krakowskiego, a więc w drugiej połowie XI-w. Z braku źródeł trudno ustalić prawdziwość tej tradycji.

19. Modliborzyce.

Kościół pod wezwaniem Św. Benedykta. Wg ks. Wiśniewskiego⁹³ wieś Modliborzyce od wieków należała do klasztoru święto-

⁸⁴ Długosz, *Liber Ben.* t. II, s. 323.

⁸⁵ Wiśniewski, *Dekanat Sand.* s. 214.

⁸⁶ Tamże, s. 42 i 101.

⁸⁷ Piekosiński, *dz. cyt.*, cz. III s. CCXXX.

⁸⁸ Friedberg, *dz. cyt.*, s. 86.

⁸⁹ Długosz, *Liber Ben.*, t. II s. 345.

⁹⁰ Semkowicz, *Ród Awdańców* cz. II s. 213.

⁹¹ Długosz, *Liber Ben.*, t. II s. 326.

⁹² Wizytacja Soltykowska (Archiwum Kurii Metrop. Kraków) tom 51 konstyt.

⁹³ Wiśniewski, *Monografie kościołów*, s. 265.

krzyskiego. Nazwa tej wsi pochodzić ma od wyrazów „modlić się w borze”, gdyż benedyktyni wystawili wśród kniei, między Łagowem a Opatowem małą kaplicę ku czci Św. Benedykta. Kolatorem późniejszego kościoła był każdorazowy opat świętokrzyski, co by wskazywało na to, że kościół był fundowany przez ten klasztor, ale kiedy — nie wiadomo.

20. Strzyżowice.

[Strzeżowice], zdaje się prywatna fundacja, ale jakiego rodzaju i kiedy powstała — brak danych.

21. Samborzec.

Fundacja prywatna, wg Długosza⁹⁴ kościół murowany zbudowany został przez Pawła z Samborca, wg ks. J. Wiśniewskiego⁹⁵ w XIII w. Paweł ze Samborca (zaliczony przez Długosza⁹⁶ do Awdańców), drugi darczyńca klasztoru cystersów w Koprzywnicy miał obdarzyć ten klasztor (wg dokumentu z r. 1277)⁹⁷ sześcioma wioskami. Wg Semkowicza⁹⁸ miał żyć w połowie XIII w.

22. Szczeglice.

Prywatna fundacja rodu Rawa. Wg Długosza kościół murowany miał stawiać Jan Grot herbu Rawa, kantor krakowski. Parafia utworzona została widocznie z części parafii Ujazd, dokąd wieś Szczeglice poprzednio należała, albowiem za Długosza oddawała dziesięcinę jednego roku do Szczeglic, a następnego do Ujazdu. Pleban Ujazdu zgadzając się na utworzenie parafii w Szczeglicach, zastrzegł sobie jednak pół dziesięcin z tej wioski. Fakt uiszczania dziesięcin przez wieś Szczeglice do kościoła w Ujeździe świadczy i o tym, że parafia Ujazd istniała wcześniej, a dopiero później utworzona została parafia w Szczeglicach, co pośrednio potwierdza kolejność parafii, ustaloną w tab. nr 1.

Skarbimir Laskowski⁹⁹ podaje, że wg tradycji murowany kościół w Szczeglicach zbudowany został w r. 1328 przez Jana Grota h. Rawa. Nie podaje skąd zdobył tę wiadomość. Kościółek

⁹⁴ Długosz, *Liber Ben.*, t. II s. 316.

⁹⁵ Wiśniewski, *Dekanat Sand.*, s. 146.

⁹⁶ Długosz, *Liber Ben.*, t. II s. 316.

⁹⁷ *Kodeks Dyplomatyczny Małopolski*, t. I nr 93.

⁹⁸ Semkowicz, *Ród Awdańców*, cz. III s. 211.

⁹⁹ W. Skarbimir-Laskowski, *Słowniczek Krajoznawczy miejscowości pow. sandomierskiego*, Sandomierz 1929 i *Słownik Geogr. Król. Pol.* s. v. Szczeglice.

drewniany mógł istnieć już przedtem. Ponieważ w tym czasie biskupem krakowskim był J. Grot (1326—1347), należałoby zbadać, czy kantor identyczny jest z biskupem.

23. Niekrasów.

Prywatna fundacja rodu Janina. Wg Piekosińskiego¹⁰⁰ parafia Niekrasów stanowiła żupę Janinów. Wg Długosza¹⁰¹ kościół dawniej położony był poza wsią na górze, pod wezwaniem Św. Krzyża, lecz z powodu trudnego dojścia, został potem przeniesiony na dolinę i pod nowym wezwaniem ufundowany. Wg ks. Wiśniewskiego¹⁰² erekcja kościoła sięga czasów Bolesława Krzywoustego ok. r. 1121. Czy odpowiada to prawdzie, trudno ustalić.

24. Dymitrow.

[Mitrów], prywatna fundacja rodu Piława, za Długosza¹⁰³ jeszcze właściciele Dymitrowa i okolicy, ale z jakiego czasu — brak danych. Wieś Wojków, należąca do parafii Dymitrow za Długosza oddawała dziesięcinę do Osieka, podobnie jak inne wioski: Padew, Jaślany, Tuszów położone w puszczy książęcej. Wieś Osiek nabyta została (jak już o tym była wzmianka) przez Bolesława Wstydlwego w r. 1270, a kościół tamtejszy bogato uposażony przez niego dziesięcinami z osad w puszczy sandomierskiej. Parafia Dymitrow prawdopodobnie powstała już po nabyciu Osieka przez Bolesława Wstydlwego, kiedy Wojków należał i oddawał dziesięcinę do Osieka, bo inaczej nie można by wytłumaczyć oddawania przez tę wieś tam dziesięciny. Potwierdzałoby to pośrednio ustaloną w tab. nr 1 kolejność parafii, wg której parafia Osiek jest starsza od Dymitrowa.

25. Sulisławice.

Fundacja prywatna, z braku danych nie można określić do jakiego rodzaju należała i w jakim czasie powstała. J. Remer¹⁰⁴ kościół w Sulisławicach zalicza do zabytków XIII w. Tad. Szydłowski¹⁰⁵ na podstawie odsłoniętych części prezbiterium, gdzie zna-

¹⁰⁰ Piekosiński, *dz. cyt.*, cz. III s. CCXXX.

¹⁰¹ Długosz, *Liber Ben.* t. II s. 325.

¹⁰² Wiśniewski, *Dekanat Sand.*, s. 95.

¹⁰³ Długosz, *Liber Ben.* t. II s. 309.

¹⁰⁴ J. Remer, *Opieka nad zabytkami sztuki* (Pamiętnik Świętokrzyski), Kielce 1930 s. 185.

¹⁰⁵ T. Szydłowski, *Badania i odkrycia w zakresie historii sztuki na terenie sandomiersko-kielcekim*. (Pamiętnik Świętokrzyski) Kielce 1930 s. 159.

lezione starannie obrobione i ułożone kostki ciosowe, typowe dla epoki romańskiej, jak i charakterystyczne okienka romańskie — podaje, że część kościółka z ciosowego kamienia w Sulislawicach pochodzi z pierwszej połowy XIII w., a więc ośrodek kultu religijnego istniał by tu wcześniej, niż to wynika z kolejności parafii w tab. nr 1. Możliwe, że parafia powstała dopiero po pierwszym najeździe.

26. Malice.

Fundacja prywatna, ale jakiego rodzaju nie wiadomo. Ks. J. Wiśniewski¹⁰⁶ podaje na stronie 42, że „parafia powstała tu ok. 1121 r.”, na str. 84, że „parafia powstała prawdopodobnie XII w.” a na str. 46 wspomina, że „parafia malicka powstała po najściu Tatarów”. Wobec takiej nieścisłości trudno dać wiarę podawanym datom. Raczej ostatnia wzmianka odpowiadałaby ustalonemu okresowi w tab. nr 1. Wydzielona została prawdopodobnie z parafii Goźlice.

27. Wrzawy.

Fundacja prywatna rodu Dębno, który wg Semkowicza¹⁰⁷ posiadał klucz wrzawski. Parafia Wrzawy powstała z części parafii Gorzyce, obejmującej osady leżące po wschodnim brzegu Sanu, między Wisłą i Sanem, oraz w górę Sanu po Żabno włącznie. San w tych czasach wpadał do Wisły między Gorzycami a Wrzawami, pozostawiając te ostatnie po wschodnim brzegu¹⁰⁸. Akt wizytacyjny z r. 1793 podaje¹⁰⁹, że parafia Wrzawy powstała w r. 1271.

28. Raclawice.

Fundacja prywatna, jakiego rodzaju — nie wiadomo. Kościół pod wezwaniem Św. Stanisława biskupa męczennika, (którego kult rozpowszechnił się w Polsce po jego kanonizacji w r. 1253), mógł powstać dopiero po tym roku. Parafia wydzielona została z istniejącej już wówczas parafii w Bielinach, o czym świadczą dziesię-

¹⁰⁶ Wiśniewski, *Dekanat Sandom.*, s. 42, 46 i 84.

¹⁰⁷ Semkowicz, *Ród Awdańców*, cz. III s. 128.

¹⁰⁸ Kr. Wilgatowa, *Analiza położenia geograficznego Sandomierza*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, Lublin Vol. V. 6 Sectio B — 1950, s. 189; J. Kwiatkowski, *Ujście Sanu a Sandomierz*, odbitka z wydawnictwa jubileuszowego Powaz. Uniwers. Region. im. St. Konarskiego pod tyt. Sandomierskie r. 1933 s. 33.

¹⁰⁹ Wizytacja dekanatu miechocińskiego (Archiwum Diec. rzym. kat. Przemysł) ks. 325.

ciny z Raclawic, Zaosicza, i częściowo wsi Przędzel¹¹⁰, pobierane przez proboszcza z Bielin, który mimo odstąpienia wiosek nie zrzekł się należnych mu dziesięcin. Ciekawym jest, że wieś królewska Nisko, położona na północny wschód w odległości 2 km od Raclawic, nie została włączona do nowoutworzonej prywatnej parafii w Raclawicach i jeszcze za Długosza¹¹¹ przedzielona całym terytorium parafii Raclawice, przynależy dalej do odległej o 14 km parafii w Bielinach.

Tak więc parafia Bieliny istniała wcześniej niż parafia w Raclawicach, co by potwierdzało ustalone starszeństwo i kolejność w tab. nr 1.

29. Chobrzany.

W tab. nr 2 — jako ostatnia figuruje parafia Chobrzany. Aktem wydanym 5 II 1337 r. w Krakowie Jan Grot biskup krakowski¹¹² ufundował kościół i parafię w swej wiosce rodowej i przyłączył do niej sąsiednie wioski, wydzielwszy je z parafii: Goźlic, Koprzywnicy i Samborca. Jako ostatnio powstała parafia, nie mogła znaleźć się w wykazach tab. nr 1, bo jej wówczas nie było. Zjawia się dopiero w wykazach tab. nr 2 i to od r. 1347. Zastanawiającym jest, że w dokumencie fundacyjnym parafii, od których odłączono wioski, przyłączone następnie do Chobrzan, wymienione są w kolejności najpierw Goźlice, następnie Koprzywnica na końcu Samborzec, a więc w takiej, w jakiej figurują w wyk. tab. nr 1. I tu starszeństwo parafii, przy sporządzaniu dokumentu fundacyjnego brano pod uwagę i jak widać, przestrzegano.

Pozostaje jeszcze do omówienia parę szczegółów, nieistotnych wprawdzie dla opisywanego tematu, ale wymagających dla porządku parę słów wyjaśnienia.

30. Baranów.

Oto wykaz dziesięciny papieskiej za lata 1350/51¹¹³ — po parafii w Miechocinie, a przed parafią w Koprzywnicy zawiera dopisek *Item dominus Abram de Baranow per Jaclonem plebanum de Bala pro dicto rectore pro utroque termino secundi anni*

¹¹⁰ Długosz, *Liber Ben.*, t. II s. 362.

¹¹¹ *Tamże*, t. II s. 362.

¹¹² *Kodeks Dypl. Katedr. Krak.* nr 160.

¹¹³ Ptaśnik, *dz. cyt.*, t. II s. 365.

XIX sc. *cum gu. solvit*. Uiszczenie dziesięciny papieskiej przez plebana w Baranowie świadczy o tym, że parafia w Baranowie istniała w tym czasie, tylko z jakichś powodów nie figuruje w wykazach tak dziesięciny papieskiej, jak i świętopietrza.

Kościół i parafię w Baranowie założył prawdopodobnie król Kazimierz Wielki (kiedy Baranów do niego należał), uposażając ją bogato w ziemię i przewóz na Wiśle, przed podniesieniem tej osady w r. 1354 do rzędu miast¹¹⁴. Parafia baranowska wydzielona została, jak to wynika ze wspomnianego dopisku z parafii miechocińskiej. Identyczne stanowisko zajmuje Tad. Ladenberger¹¹⁵, który tak w treści swej rozprawy jak i na mapie obszar parafii baranowskiej włącza do parafii miechocińskiej, jako, że tam Baranów poprzednio należał.

31. Kleczanów.

[Kleczanów]. Uderzającym jest brak w wykazach tab. nr 1 i 2 parafii Kleczanów, która wg ks. Wiśniewskiego miała być najstarszą w archidiakonacie sandomierskim, bo pochodzącą z X w.¹¹⁶ Wg tego autora str. 46 „w Kleczanowie istniał kościół od X w., przechodni kapłani odprawiali w nim nabożeństwo. W r. 968 była już utworzona parafia”, a dalej na stronie 32 „w Kleczanowie już ok. 968—970 r. stanął kościółek pod wezwaniem Św. Katarzyny, który jak niesie tradycja miał być konsekrowany ok. r. 1070 przez Św. Stanisława biskupa krakowskiego, po najściu Tatarów utworzyły się parafie: goźlicka, obrazowska i malicka, z tego powodu rozdzielono parafię kleczanowską”.

Skąd czerpał ks. Wiśniewski te wiadomości, nie podaje. Wyimienia on jednak ostatnie parafie w kolejności ich powstawania, z tą jednak zmianą, że parafia goźlicka, jak sam twierdzi, istniała już znacznie wcześniej, kiedy kościół, wg niego, miał być zbudowany w r. 1134; parafie zaś Obrazów i Malice rzeczywiście mogły powstać po najazdach tatarskich. Jako moment ułatwiający powstanie tych parafii mogła być ta okoliczność, że brakło ówczesnych dziedziców i kolatorów kościoła w Kleczanowie, bo widocznie podczas pierwszego najazdu zginęli, skoro włości ich zostały rozdane. W r. 1253 Bolesław Wstydlivy nadał samą wieś Kleczanów

¹¹⁴ Słownik Geogr. Król. Pol. s. v. Baranów.

¹¹⁵ Ladenberger, dz. cyt., s. 71.

¹¹⁶ Wiśniewski, Dekanat Sand., s. 42.

zakonnikom Św. Norberta w Krzyżanowicach¹¹⁷. A w r. 1254 odbudował kościół drewniany i przywrócił parafię, ale maleńką z jedną tylko wsią Kleczanów¹¹⁸, bo inne w międzyczasie odpadły, przyłączone wcześniej do nowopowstałych parafii. Po trzecim najezdzie Tatarów, kościół i parafia dość długo z braku środków nie zostały odbudowane, kiedy nie figurują w wykazach tab. nr 1 i 2. Za Długosza¹¹⁹ parafia Kleczanów znów istniała, bo w r. 1440 znany jest Szymon pleban kleczanowski.

32. Skotniki.

Osobnego wyjaśnienia domaga się brak w wykazach tab. nr 1 i 2 kościoła i parafii w Skotnikach. Ufundowane one zostały przez Jarosława Bogorię ze Skotnik, arcybiskupa gnieźnieńskiego w r. 1347¹²⁰, ale dlaczego nie umieszczone w wykazach — nie wiadomo. Czyżby, jako nowoerygowane korzystały z pewnych lat „wolnizny”?

Dziesięciny z Goźlic.

Innym zagadnieniem, które w końcu jesteśmy zmuszeni poruszyć to sprawa dziesięcin oddawanych przez wieś parafialną Goźlice. Wg Długosza¹²¹ kmiecie wsi Goźlice oddawali dziesięciny do trzech kościołów i tak: z części pół wsi ciągnącej się w stronę Hlikowic i Żukowa — do parafii Św. Pawła za murami w Sandomierzu, z części pół w stronę Kurowa — do parafii we Włostowie, a z reszty pozostałych ról — do własnego kościoła w Goźlicach. Taki podział dziesięcin między trzy kościoły świadczyłby, że dawna wieś Goźlice w pewnym okresie czasu mogła podlegać parafii Św. Pawła w Sandomierzu, a przez jakiś czas i parafii we Włostowie, (kiedy podczas najazdów tatarskich własna parafia nie istniała), bo o tym świadczyłby dziesięciny oddawane z pół wsi Goźlic — tamtejszym plebanom.

Podział taki dziesięcin, wcale nie podważa twierdzenia, że parafia Goźlice, była najstarszym wg ks. J. Wiśniewskiego — wiejskim ośrodkiem kultu religijnego na terenie archidiakonatu sandomierskiego, ale tylko przedstawia jej zależność od innych parafii w ciągu wieków.

¹¹⁷ Kodeks Dypl. Małopolski, t. II s. 95 i 97.

¹¹⁸ Wiśniewski, Dekanat Sand., s. 42.

¹¹⁹ Długosz, Liber Ben., t. II s. 336.

¹²⁰ Tamże, t. II s. 318 i Wiśniewski, Dekanat Sand., s. 214.

¹²¹ Długosz, Liber Ben., t. II s. 332.

B. Wnioski

Sumując skąpe zresztą dane, dochodzimy do następujących wyników:

1. Najwięcej materiału dowodowego otrzymano w pierwszej grupie parafii tab. nr 1. Na dziesięć badanych parafii ustalono całkiem pewnie, względnie z wielkim prawdopodobieństwem na podstawie wskazanych źródeł czy kryteriów — czas powstania sześciu parafii a to: Goźlic, Włostowa, Miechocina, Koprzywnicy, Mydlowa i Wielowi.

Z braku jakichkolwiek danych nie dało się ustalić czasu powstania czterech parafii a to: Gorzyc, Osieka, Olbierzowice i Ujazdu.

Na dziesięć parafii, czas powstania sześciu — odpowiada kolejności parafii w wykazach tab. nr 1, czyli potwierdza zgodność ułożenia wykazów parafii, których plebani uścili dziesięć papieską w latach 1325—1327 — wg ich starszeństwa.

2. Znacznie gorzej przedstawia się sprawa dowodowa w drugiej grupie parafii. Na 15 parafii udało się ustalić całkiem pewnie czas ich powstania tylko w jednym przypadku — Obrazowa, częściowo — Samborca, a z pewnym prawdopodobieństwem Szczeglice i Dymitrowa, a więc zaledwie cztery parafie. Dla dalszych ośmiu parafii brak danych. Brak wszelkich danych dotyczących czasu powstania tak dużej ilości parafii, wytłumaczyć można tym, że powstały one w czasie najazdów tatarskich i akty erekcyjne, o ile były wystawiane (bo mogło ich też nie być) — zaginęły. W wykazach dziesięć papieskiej, czy świętopietrza kolejność tych parafii została ustalona prawdopodobnie na podstawie zachowanych zapisków, względnie tradycji, stąd mogą zachodzić pewne nieścisłości, czy nawet sprzeczności. I tak w trzech przypadkach: parafii Kielczyny, Niekrasowa, czy Sulisławic zachodzą sprzeczności, czy wszystkie uzasadnione — nie da się wyjaśnić.

3. Nie lepiej przedstawia się sprawa w trzeciej grupie, który to podział wobec ostatnio uzyskanych danych erekcji parafii Wrzawy w r. 1271, nie da się utrzymać i zachodzi konieczność przesunięcia parafii Malice i Wrzaw do grupy drugiej.

W trzeciej grupie pozostałaby nadal tylko parafia Raclawice, powstała po najazdach tatarskich, a przed r. 1325 tj. datą sporządzenia wykazu nam znanego.

Zastosowanie kryterium dziesięć, zasadniczo potwierdziło zgodność starszeństwa dziesięć ze starszeństwem parafii. Ogólnie biorąc — cel jaki sobie postawiliśmy — został osiągnięty. Jeśli w pierwszej grupie i to najstarszych parafii stwierdzono zachowanie kolejności starszeństwa, wg którego to kryterium — jak to udowodniliśmy — prawdopodobnie sporządzone zostały wykazy parafii w tab. nr 1, to logicznie rozumując, kolejność starszeństwa powstawania parafii winna być zachowana tym bardziej w wykazach drugiej grupy parafii, albowiem od czasu ich powstania do roku 1325 tj. daty zachowania się pierwszego wykazu, upłynąć mogło, najwyżej lat osiemdziesiąt.

W ten sposób prawdopodobny czas powstania stałych ośrodków kultu religijnego i parafii w archidiaconacie sandomierskim, wg ustalonej kolejności byłby następujący:

1. Goźlice	około r. 1134	} Przed pierwszym najazdem Tatarów w r. 1240/41.
2. Gorzyc	po r. 1138	
3. Osiek		
4. Włostów	przed r. 1153	
5. Miechocin	r. 1155—1166	
6. Koprzywnica	r. 1166—1185	
7. Mydlów	r. 1180	
8. Wielowieś	r. 1215	
9. Olbierzowice		
10. Ujazd		
11. Trześń		} W pierwszym dziesięcioleciu po najazdzie w r. 1240/41.
12. Bieliny		
13. Zaleszany		
14. Charzewice		
15. Strzegom		
16. Obrazów	r. 1254	} W dalszych dziesięcioleciach po pierwszym najazdzie w r. 1240 a przed trzecim najazdem w r. 1287/88.
17. Łoniów		
18. Kielczyna		
19. Modliborzyc		
20. Strzyżowice		
21. Samborzec		
22. Szczeglice		
23. Niekrasów		
24. Dymitrów		
25. Sulisławice		
26. Malice		
27. Wrzawy	r. 1271	
28. Raclawice	przed r. 1325	

Podobne wykazy parafii istnieją i dla innych archidiakonatów i diecezji. Wykazy te też musiały być sporządzone wg jakiegoś kryterium. Czekają na swoją kolejkę ich rozwiązania.

Tabela Nr 1

W Y K A Z

Załącznik nr 1

PARAFII ARCHIDIAKONATU SANDOMIERSKIEGO
OPŁACAJĄCYCH DZIESIĘCINĘ PAPIESKĄ I ŚWIĘTOPIETRZE
w latach 1325—1355

Nr parafialowy	Nazwa parafii	Kolejność parafii według spisów										Świętop.	
		uiszczonej dziesięciny papieskiej											
		lata		1350/51		1354		1355		dodatkowe spisy za r. 1354—1355			1325—1329
		I. tom	I. strona	II. 365	II. 383	II. 402	II. 416	II. 422	II. 425	II. 431	II. 436		I. 312
	Nr rubryki	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
	liczba parafii w spisie	20	26	26	3	22	20	2	1	3	6	28	
1	Goźlice	1	1	1		1	1					2	
2	Gorzyce	2	2	2		2	2					3	
3	Osiek	3	3	3		3	3					4	
4	Włostów	4	4	4		4	4					5	
5	Miechocin	5	5	5		—	—	1	1			6	
6	Koprzywnica	6	6	6		5	5					1	
7	Mydlów	7	7	7		6	6					7	
8	Wielowieś	8	8	8		7	7					8	
9	Olbierzowice	9	9	9		8	8					9	
10	Ujazd	10	10	10		—	—				1	10	
11	Trześń	11	11	11		9	9					11	
12	Bieliny	12	12	12	1	—	—			1	2	12	
13	Zaleszany	13	13	13		10	10					13	
14	Charzewice	14	14	14		—	—			2	3	14	
15	Strzegom	15	15	15		11	—				4	15	
16	Obrazów	16	16	16		12	11					16	
17	Loniów	17	17	17		13	12					17	
18	Kielczyna	18	18	18		14	—				5	18	
19	Modliborzyce	19	19	19		15	13					19	
20	Strzyżowice	20	20	20		16	14					20	
21	Samborzec	21	21	21		17	15					21	
22	Szczeglice	22	22	22		18	16					22	
23	Niekrasów	23	23	23		19	17					23	
24	Dymitrów	24	24	24		20	18					24	
25	Sulisławice	25	25	25		21	19					25	
26	Malice	26	26	26		22	20					26	
27	Wrzawy	27	27	27	2	—	—	2			6	27	
28	Raławice	28	28	28	3	—	—			3		28	

Jak widać z powyższego zestawienia kolejność parafii we wszystkich 6-ciu głównych i 4-ch dodatkowych spisach została zachowana, za wyjątkiem tylko spisu rubryki 11, w którym na pierwszym miejscu zamiast Goźlic — znajduje się Koprzywnica.

Tabela Nr 2

Załącznik nr 2

WYKAZ

PARAFII ARCHIDIAKONATU SANDOMIERSKIEGO
OPŁACAJĄCYCH ŚWIĘTOPIETRZE ZA LATA 1346—1358

Nr porządkowy	Nazwa parafii	Kolejność parafii według spisów uiszczonych świętopietrza za lata 1346—1358												
		lata												
		1346	1347	1348	1349	1350	1351	1352	1353	1354	1355	1356	1357	1358
		II. 198	II. 208	II. 217	II. 227	II. 236	II. 245	II. 254	II. 262	II. 269	II. 277	II. 285	II. 293	II. 300
	Nr rubryki	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
	Ilość parafii	26	24	25	27	25	23	21	22	24	24	23	24	19
1	Koprzywnica	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
2	Goźlice	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
3	Gorzyce	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
4	Osiek	4	4	4	4	4	4	4	4	4	5*	5*	4	4
5	Miechocin	5	—	—	5	5	5	—	—	—	—	6*	—	—
6	Mydlów	26*	5	5	6	6	6	5	5	5	4*	—	—	—
7	Wielowieś	6	6	7*	7	7	7	6	6	6	6	7	5	—
8	Samborzec	7	7	6*	8	8	8	7	7	7	7	8	6	—
9	Loniów	8	8	9*	9	9	9	8	8	8	10*	8	9	—
10	Niekrasów	9	—	8*	11*	10	10	9	8	8*	9	10	7	—
11	Strzegom	—	—	10	10*	11	—	10	9	10	9*	10	11	—
12	Sulisławice	10	9	11	12	12	11	11	10	11	11	12	8	—
13	Olbierzowice	11	10	12	13	13	12	12	11	12	12	13	9	—
14	Szczeglice	12	11	13	14	14	13	—	12	13	14*	13	14	10
15	Kielczyna	13	12	—	—	15	14	—	13	14	13*	—	4*	11
16	Ujazd	14	—	—	15	—	—	—	—	—	—	—	—	—
17	Modliborzyce	15	13	14	16	—	—	13	14	15	15	14	—	—
18	Strzyżowice	16	14	15	17	16	15	14	15	16	16	15	15	12
19	Włostów	17	15	16	18	17	16	15	16	17	17	16	16	13
20	Malice	18	16	17	19	18	17	16	17	18	18	17	17	—
21	Obrazów	19	17	18	20	19	18	17	18	19	19	18	18	14
22	Dymitrów	20	18	19	21	—	19	18	19	20	20	19	19	—
23	Trześń	21	19	20	22	20	20	19	20	21	21	20	20	15
24	Wrzawy	22	20	21	23	21	21	—	—	22	22	21	21	19*
25	Zaleszany	23	21	22	24	24*	22	20	21	23	23	22	22	16*
26	Charzewice	24	22	23	25	22*	—	—	—	—	—	—	23	17*
27	Raclawice	25	23	24	26	23*	—	—	—	—	—	—	—	—
28	Chobrzany	—	24	25	27	25	23	21	22	24	24	23	24	18*

Jak widzimy z powyższego zestawienia kolejność parafii we wszystkich 13-tu spisach w zasadzie została zachowana, a nieliczne zachodzące wyjątki przypisać możemy, albo nieuwadze pisarza sporządzającego spisy, jak np. zaszleponyki przestawienia kolejności parafii w spisach rubryk Nr 3, 4, 5, 10, 11 i 12, albo też dopisania na końcu spisu parafii, która ostatnia uiszcza świętopietrze, jak to wskazują rubryki nr 1 i 13.

Tabela Nr 3

Załącznik nr 3

POWIERZCHNIA

LUDNOŚĆ, GĘSTOŚĆ ZALUDNIENIA I DOCHÓD
PARAFII ARCHIDIAKONATU SANDOMIERSKIEGO
W PIERWSZEJ POŁOWIE XIV. WIEKU

Nr porządkowy	Nazwa parafii	Powierzchnia parafii		Ludność parafii		Gęstość zaludnienia		Roczny dochód parafii	
		Km ²	Kolejność	Osób	Kolejność	Osób km ²	Kolejność	Grzywnien srebra	Kolejność
1	Goźlice	75.8	6	1200	3	15.8	7	14	4
2	Gorzyce	20.1	28	336	9	16.7	6	16	2
3	Osiek	65.4	10	1152	4	17.6	5	8	9
4	Włostów	25.4	26	480	8	18.9	3	14	4
5	Miechocin	126.2	2	578	6	4.6	19	8	9
6	Koprzywnica	86.2	5	1835	1	21.3	2	12	5
7	Mydlów	35.0	21	240	12	6.9	15	4	13
8	Wielowieś	41.4	19	288	10	7.0	14	8	9
9	Olbierzowice	68.6	9	480	8	7.0	14	10	7
10	Ujazd	75.0	7	288	10	3.8	21	8	9
11	Trześń	47.4	16	528	7	11.1	9	11	6
12	Bieliny	90.4	4	96	15	1.1	24	8	9
13	Zaleszany	54.0	14	120	14	2.2	22	5	12
14	Charzewice	131.2	1	288	10	2.2	22	5	12
15	Strzegom	33.2	24	192	13	5.8	17	2	15
16	Obrazów	55.4	13	1440	2	26.0	1	26	1
17	Loniów	59.2	12	480	8	8.11	11	9	8
18	Kielczyna	48.6	15	288	10	5.9	16	5	12
19	Modliborzyce	35.2	20	192	13	5.5	18	8	9
20	Strzyżowice	34.0	23	264	11	7.8	12	2	15
21	Samborzec	34.2	22	480	8	14.0	8	15	3
22	Szczeglice	43.2	18	336	9	7.8	12	7	11
23	Niekrasów	44.0	17	240	12	5.5	18	3	14
24	Dymitrów	25.2	27	192	13	7.6	13	1	16
25	Sulisławice	32.6	25	288	10	8.6	10	4	13
26	Malice	59.4	11	1104	5	18.6	4	16	2
27	Wrzawy	72.8	8	288	10	4.0	20	7 1/2	10
28	Raclawice	124.5	3	192	13	1.5	23	4	13

Powierzchnia, ludność i gęstość zaludnienia parafii według danych Tadeusza Ladenbergera zawartych w rozprawie *Zaludnienie Polski na początku panowania Kazimierza Wielkiego*, Lwów 1930 s. 71. Roczny dochód parafii — według danych służących do wymiaru dziesięciny papieskiej — ogłoszonych przez Jana Ptaśnika.

Parafie
Archidiekanatu Sandomierskiego
w połowie XIV-go wieku

HIERONIM POWODOWSKI TEOLOG POLEMISTA XVI WIEKU

I. GENEZA ANTYTRYNITARYZMU W. XVI

Powodowski w swojej działalności teologiczno-polemicznej występował głównie przeciw polskim antytrynitarzom¹. Tworzyli oni w Polsce społeczność zwaną *Ecclesia minor*². W początku ich istnienia tj. między rokiem 1562 a 1565 nazywano ich „Pińczowianami”. Tak czyni np. Frycz-Modrzewski³. Racją tej nazwy było z pewnością to, że nauka ich poczęła się w Pińczowie⁴. Sami siebie nazywali „Braćmi polskimi”⁵. Na zachodzie natomiast po śmierci F. Socyna, gdy doktryna antytrynitarzowska już wystarczająco się roz-

¹ Konrad Górski, w swoich dwóch doskonałych rozprawach pt. *Grzegorz Paweł z Brzezin, monografia z dziejów literatury arikańskiej XVI wieku*, Kraków 1929 oraz *Studia nad dziejami polskiej literatury antytrynitarzowskiej XVI w.*, Kraków 1949, dla oznaczenia przeciwników dogmatu Trójcy św. z okresu reformacji posługuje się na przemian dwoma terminami: „arianie” i „antytrynitarze”. Może to pociągnąć za sobą, zwłaszcza w rozprawie historyczno-dogmatycznej, pewne nieporozumienia i niejasności, na które prof. Górski zwraca również uwagę. Wobec tego uważam za stosowne mianem „arian” oznaczać wyłącznie błędnowierców wczesnego chrześcijaństwa, miano zaś antytrynitarzy odnosić tylko do błędnowierców wieku XVI, z którymi miał do czynienia Powodowski. Czasem jednak dla uniknięcia jednostajności stylu stosuję nazwę „arianie polscy”, „arianizm polski”, lub „unitarianie”.

² Dla odróżnienia od kalwinów, których znano pod nazwą „*Ecclesia maior*”. Stan. Kot. *A. Frycz Modrzewski*, Kraków 1923, wyd. 2 s. 233.

³ *Sylvae quattuor*, Cracoviae 1590. Przedmowa do pierwszej Sylwa, k. b 2.

⁴ Por. K. Górski, *Grzegorz Paweł z Brzezin*, s. 101. Th. Wotschke, *Geschichte der Reformation in Polen*, s. 214.

⁵ W latach od 1562 do 1572 unitarianie noszą nazwę „chryścian” dla odróżnienia od ewangelików. Za Andrzejem Lubienieckim podaje tę wiadomość Dunin-Borkowski w *Die Gruppierung der Antytrinitarier des 16. Jahrhunderts*, Scholasitk, Vierteljahresschrift für Theologie und Philosophie, Bonn 1932 s. 521.